

УДК 94(477-21)"1919/1920":811.161.2'272

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-18

В. П. Потоцький
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

МОВНА ПОЛІТИКА ДЕНІКІНСЬКОГО РЕЖИМУ У ВЕЛИКИХ МІСТАХ УКРАЇНИ

У статті розглянуто проблему мовної політики білогвардійського режиму генерала Денікіна у великих містах України. Особливу увагу приділено статусу української мови та її поширенню у таких галузях, як народна освіта, засоби масової інформації, театральне мистецтво та реклама. На прикладі Києва, Харкова, Одеси й Полтави проаналізовано відмінності між деклараціями уряду та втіленням їх у життя. Встановлено, що в умовах денікінського режиму українську мову цілком легально використовували в публічному просторі. Говорити про її повну заборону в той час немає жодних підстав.

Ключові слова: українська мова, А. І. Денікін, Добровольча армія, Київ, Харків, Одеса, Полтава.

В данной статье рассмотрена проблема проведения языковой политики белогвардейским режимом генерала Деникина в крупных городах Украины. Особое внимание уделяется статусу украинского языка и его распространению в таких отраслях, как народное образование, средства массовой информации, театральное искусство и реклама. На примере Киева, Харькова, Одессы и Полтавы проанализированы различия между правительственными декларациями и воплощением их в жизнь. Установлено, что в условиях деникинского режима украинский язык вполне легально использовался в публичном пространстве. Говорить о его полном запрете в то время нет никаких оснований.

Ключевые слова: украинский язык, А. И. Деникин, Добровольческая армия, Киев, Харьков, Одесса, Полтава.

This article deals with the problem of conducting a language policy by the White Guard regime of General Denikin in large cities of Ukraine. Particular attention is paid to the status of the Ukrainian language and its dissemination in such sectors as public education, mass media, theatrical art and advertising. On the example of Kyiv, Kharkiv, Odesa and Poltava, the difference between the declarations of the government and their implementation was analyzed. It is established that under the conditions of the Denikin regime the Ukrainian language was quite legally used in the public space. There is no reason to speak about its complete prohibition at that time.

Key words: Ukrainian language, A. I. Denikin, Volunteer Army, Kyiv, Kharkiv, Odesa, Poltava.

На початку осені 1919 року російська Добровольча армія генерала А. Денікіна захопила більшість українських земель. Під владою білогвардійців на той час опинилася територія Київської, Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської та частково Чернігівської й Подільської губерній. Невипадково три з чотирьох областей, на які адміністративно поділялися Збройні Сили Півдня Росії (ЗСПР), розташовувалися саме в Україні. Під владою денікінців опинилися такі великі міста, як Одеса, Київ, Харків, Катеринослав і Полтава, що вони їх сприймали як своєрідні опорні пункти на магістральному шляху Добровольчої армії до Москви. Оскільки білогвардійці, так само як і

більшовики, у своїй боротьбі за владу спиралися переважно на міське населення, то й містам у їх політиці приділено значну увагу. Невипадково одні з перших нормативних документів, що їх прийняла Особлива Нарада (*державний уряд – В. П.*), стали «Тимчасове положення про цивільне управління у місцевостях, що зайняті ЗСПР», «Тимчасове положення про громадське управління міст» та «Тимчасове положення про вибори міських гласних».

Звичайно, для денікінців зайняття великих населених пунктів мало не лише військово-стратегічне значення, але й значний пропагандистський ефект, адже кожне із завойованих міст вони проголошували як «ісконно російське». Подібна політика була неприйнятною для широких українських кіл, що значно зміцнилися під час національно-визвольних змагань 1917-1918рр. та вже набули державотворчого досвіду. Також значно ускладнював ситуацію той факт, що на Правобережжі тривав збройний конфлікт між добровольцями та військами УНР, відповідно будь-яку нелояльну політичну діяльність українських організацій у білому тилу денікінці могли розглядати як ворожу. Тому офіційна позиція владних установ ЗСПР щодо українського державного проекту завжди залишалася відверто негативною. Натомість щодо української культури денікінці декларували, принаймні на папері, цілком толерантне ставлення. Зважаючи на це, особливий інтерес для дослідника становить саме мовна політика білогвардійського режиму, оскільки тогочасний статус української мови мав більше політичне, ніж культурне значення. Крім того, ця проблема безпосередньо стосується формування національної ідентичності, що значно трансформувалася в умовах революційних подій 1917–1920 рр.

У радянській історіографії національну політику уряду генерала Денікіна розглядали як ультраконсервативну, шовіністичну та навіть чорносотенну [5; 40]. Як писав у передмові до другого тому збірки документів «Гражданская война на Украине 1917–1920» професор С. Королівський: «При денікінцях на Україні було повністю відновлено національний гніт українського народу... Під особливий контроль було одразу ж поставлено шкільну справу в Україні. Українські школи закривали... Літературу українською мовою не видавали. З бібліотек було вилучено українські книжки. Постановка українських п'єс, концерти української музики суворо забороняли. Було знищено українські вивіски» [5, с. XXVIII]. Українська історіографія часів незалежності багато в чому підтримує цю тезу, що логічно, оскільки прагнення білогвардійців відродити «єдину та неподільну Росію» виключало будь-яку можливість компромісу з ідеєю незалежності України [15-17; 46-47]. У цьому контексті діяльність нової влади розглядають переважно в негативному ключі. Як слушно зауважила Олена Бойко: «В сучасній вітчизняній історіографії склалася певна традиція, коли у дослідженнях згадується лише антиукраїнська політика і дії білої влади» [2, с.121]. Сучасні російські автори загалом не заперечують реакційний та реваншистський характер денікінського режиму, але, як правило, намагаються аналізувати національну політику білогвардійців у більш широкому контексті, де український напрям є лише одним із багатьох інших [29].

У ставленні керівництва ЗСПР до статусу української мови ми розглянемо три принципові аспекти, а саме вживання мови в освітніх установах, становище україномовної преси й можливість для використання української мови в публічному просторі (громадські заходи, театр, реклама). У межах цієї статті не буде розглянуто приклади побутових суперечок щодо мови, що доволі часто виникали між окремими людьми, особливо між військовими особами та цивільними. За умов Громадянської війни з обох боків траплялися випадки зневажливого ставлення до чужої мови. Достатньо пригадати, як у день захоплення петлюрівцями та денікінцями міста Києва білі офіцери просили українців у розмовах з ними «перейти на мову «общерусскую»» [52, с. 8], а вояки УНР у той саме час ігнорували питання з боку російськомовних киян, вдаючи, що не розуміють «московської мови» [12, с. 63].

Офіційну позицію нового уряду щодо українського питання було сформульовано у зверненні генерала Денікіна «До населення Малоросії», що з'явилося на шпальтах багатьох газет у вересні 1919 року. Стосовно української мови там, зокрема, було зазначено:

«Оголошую державною мовою на всьому просторі Росії мову російську, але вважаю цілком неприпустимим й забороняю переслідування малоросійської мови. Кожен може говорити у місцевих установах, земствах, урядових закладах по малоросійському. Приватні школи, що утримують приватним коштом, можуть вести викладання якою завгодно мовою. У казенних школах, якщо знайдуться охочі, можуть бути впроваджені уроки малоросійської народної мови у її класичних зразках та у перші роки навчання для полегшення учням засвоєння перших основ знання. Так само не буде жодних обмежень щодо малоросійської мови у пресі» [9, с. 1; 10, с.1].

До підготовки цього тексту був причетний й одіозний публіцист-українофоб В. Шульгін, якого вважали одним із близьких соратників головнокомандувача ЗСПР і він навіть обіймав в Особливій нараді посаду міністра без портфеля. «Мовні» тези денікінського звернення «До населення Малоросії» явно суголосні з проектом, що його написав В. Шульгін ще у травні 1917 р. Тоді відомий російський шовініст також говорив про необхідність «...непохитного збереження за російською мовою значення державної мови, причому викладання у школах Малоросії «українською» мовою припустиме тільки за умов згоди на це батьків учнів» [53, с.1].

У подальшому місцева військова та цивільна адміністрація у своїх діях щодо українства керувалася лише декларацією А. Денікіна. Наприклад, головнокомандувач Київської області генерал А. Драгомиров наголошував: «Завданням вищої місцевої влади є здійснення декларації Головнокомандувача генерала Денікіна до народів Малоросії. З усілякого роду самотійництвом буде вестися найрішучіша боротьба. Проте це зовсім не означає, що влада має наміри посягнути на культурні цінності, що створені у краї. Кожному буде надана повна можливість сповідувати релігію, яку він захоче, говорити та навчатися тією мовою, якою він забажає. Влада не створює жодних перешкод для викладання малоросійської мови у школі, але вважає необхідним забезпечити права російської мови як державної, яка повинна мати переваги над іншими мовами» [1, с.2]. Член Особливої наради В. Степанов також підкреслював, що: «Українське питання» абсолютно вичерпується декларацією генерала А. І. Денікіна. Якщо є охочі навчатися малоросійською мовою, влада не думає чинити цьому жодних перешкод. У приватній школі викладання може здійснюватися будь-якою мовою, а в державній школі викладання малоросійської мови може вестися, якщо є охочі її вивчати. За наявності охочих говорити малоросійською в урядових установах, їм ніхто не заважає висловлюватися малоросійською. Малоросійська мова так схожа на російську, що її чудово всі розуміють... Питання про середню та вищу школу вирішується так само, як і питання з початковою школою» [26, с. 3]. Головнокомандувач Харківської області генерал В. Май-Маєвський закріпив положення денікінської декларації в окремому наказі (№ 22), за яким українська мова викладання могла залишатися лише в приватних школах. [21, с.1]. Згодом попечителі Харківського шкільного округу С. Блінов і його київський колега Є. Спекторський також підтвердили розпорядження А. Денікіна, наголошуючи на необхідності переведення всіх українських навчальних установ на утримання за приватний коштом [17, с. 123]. Варто відзначити, що у постанові Особливої наради ще й земствам і органам міського самоврядування забороняли засновувати школи з українською мовою викладання [27, с. 2]

Напевно, на місцях положення про українські школи трактували не зовсім правильно, і були певні зловживання в цій сфері. Невипадково Центральне Бюро Всеукраїнської учительської спілки зазначало, що розпорядження білогвардійської влади щодо українських шкіл є суперечливими і неясними, через що виникає потреба у роз'ясненні їх учителям [17, с. 126-127]. Цікаво, що 24 вересня 1919 року газетам довелося повторно публікувати відповідний уривок із звернення генерала Денікіна, бо виникла проблема «неправильно переданого тексту звернення» [7, с.7; 13, с.3]. Але й після цих пояснень у пресі інколи з'являлися доволі дивні матеріали. Наприклад, 29 вересня газета «Новая Россия» опублікувала замітку «Роз'яснення щодо української школи», де було вказано: «Управління

народної освіти при Особливій Нараді пояснило, що школи з викладанням українською мовою можуть отримувати від казни виплати згідно з IV відділом закону 4 липня 1919 р.» [30, с.3]. Нагадаємо, що закон від 4 липня 1919 року стосувався тимчасових штатів навчальних закладів на території Збройних Сил Півдня Росії [8, с. 653].

Звичайно, витиснення української освіти виключно у приватну сферу ставило перед нею величезні виклики. Окрім суто матеріального питання, не менш гостро постала й організаційна проблема про негайне створення товариств, установ і фондів, які могли б взяти на себе фінансування навчальних закладів. Величезну роботу в цьому напрямку проводила Всеукраїнська учительська спілка, що намагалася гідно відстоювати права українського народу на національну освіту. Її представники постійно зверталися з клопотаннями до денікінських чиновників, вимагаючи від них повернення державного фінансування, писали звернення до міжнародних інституцій, шукали спонсорів та меценатів, організовували роз'яснювальну роботу, всіляко захищали права вчителів [17, с. 124-127].

Безперечно, літо та осінь 1919 року стали справжнім випробуванням для української освіти, однак слід відзначити, що національна школа у великих містах зберігалася й під час ЗСПР. Як згадував у своїх мемуарах Є. Чикаленко: «Денікінська влада у Києві не чіплялася до наших культурних та наукових установ. Існували гімназії, існувала й Академія Наук» [52, с.67]. Так у Києві працювали 14 українських шкіл (зокрема 5 гімназій), 2 українські дитячі садочки й українська бурса. У жовтні відновили свою роботу Український національний університет та Українська академія мистецтв [2, с. 133-134]. У вересні у Полтаві відкрилися українська гімназія ім. І. Котляревського, гімназія ім. Полтавського земства, гімназія ім. П. Мирного. Крім того, в Полтаві діяв ще й Український університет. Взагалі у межах Полтавської губернії у другій половині 1919 року самих лише українських гімназій налічувалося близько 40, а число початкових шкіл та шкіл для дорослих було ще більшим [15, с.137]. У Харкові заняття проводили в українській гімназії ім. Б. Грінченка, в Одесі – в гімназії імені І. Франка, в Катеринославі – у І-й Катеринославській українській гімназії. У всіх національних навчальних закладів, так само як і у державних російських, були здебільшого однакові проблеми (звичайно, крім фінансування). Це передусім нестача самих учнів, а також брак якісних підручників, належних приміщень, дров для опалення тощо. Багато шкіл, гімназій та навіть університетів, зокрема й російських, припиняли свою роботу вже через місяць-два після початку навчального року або семестру.

Ставлення до проблеми української освіти серед денікінських чиновників, представників міського самоврядування та громадських організацій було доволі різним, причому інколи воно зазнавало й помітної трансформації. Наприклад, попечитель Київського навчального округу та ректор університету Св. Володимира професор Є. Спекторський перший раз дуже вороже сприйняв клопотання про фінансову допомогу з боку делегації чотирьох українських гімназій, заявивши їм: «Оскільки українське військо є політичним ворогом білогвардійського режиму, влада відмовляється утримувати українську освіту» [2, с. 131]. Проте через кілька тижнів він уже обіцяв, що українські школи обов'язково отримають державні дотації, але ніяк не раніше Різдва, коли рівень викладання в них оцінять відповідні комісії [2, с. 132].

Однією з форм спілкування білого чиновництва з українськими ініціативними групами стала бюрократична тяганина та відверте зволікання із вирішенням нагальних питань української освіти. Коли 11 вересня 1919 року до попечителя Київського навчального округу Є. Спекторського прийшла делегація від українських шкіл і заявила, що «вважає ненормальним приділяти українській мові роль підсобної мови, тоді як упродовж двох останніх років українська мова стала науковою мовою», чиновник запропонував відвідувачам оформити свої вимоги у вигляді меморандуму, який обіцяв передати до Ростова на розгляд [49, с.3]. Приблизно так само зреагували й на клопотання представників Союзу батьківських комітетів українських шкіл м. Одеси, які просили про переведення цих навчальних закладів «...до розряду урядових із віднесенням видатків на їхнє утримання на

кошти казни» [48, с.4]. Проте найбільш кричущий випадок трапився із документами, що їх оформила Рада Товариства шкільної освіти й подала до керівництва Київського навчального округу. Йшлося про дозвіл відкрити у Києві три приватні гімназії (імені Т. Г. Шевченка, імені Кирило-Мефодіївського братства та імені І. М. Стешенка), двох нижчих початкових шкіл і однієї учительської семінарії. Проте через кілька днів їм було відмовлено у цьому клопотанні, оскільки всі папери були написані українською мовою, а не державною російською. Потім, коли документи вже переробили та подали повторно, почалися тривалі перевірки навчальних програм [15, с. 131]. Роботу цих навчальних закладів згодом, звичайно, дозволили, але внаслідок штучного зволікання та чиновницьких причіпок було втрачено дуже багато цінного часу.

Окремою й дуже великою проблемою для української школи стали численні перевірки з боку службовців міської адміністрації та освітнього відомства. Зокрема, в одному з розпоряджень Головнокомандувача Київської області генерала Драгомирова було: «Для обстеження українських гімназій стосовно складу вчителів і учнів, забезпечення їх навчальними посібниками та реманентом, а також заради виявлення фінансового боку їхнього існування, наказую організувати особливу комісію під керівництвом начальника юридичного відділу управління справами Головнокомандувача у складі окружного інспектора та представника державного контролю за призначенням попечителя навчального округу» [28, с. 3]. Нескладно здогадатися, що головною метою подібних комісій було ускладнення роботи українських гімназій, а це, безперечно, заважало навчальному процесу та взагалі ставило під загрозу їхнє функціонування.

Проте, на відміну від денікінських урядовців, представницькі органи міського самоврядування часто висловлювали свій особливий погляд на проблему української школи. Наприклад, 12 жовтня 1919 року в Харкові міська комісія з народної освіти ухвалила продовжити викладання української мови в 13 з 24 початкових училищах міста [3, с.3]. 24 вересня 1919 року голова міського комітету з народної освіти м. Києва А. Ярошевич зробив доповідь, у якій запропонував зберегти українські школи, оскільки їх свого часу відкрила Міська дума за підтримки виборних гласних. Міська управа тоді ухвалила таке рішення: «1) принципово вважати необхідним існування у Києві навчальних закладів із викладанням українською мовою; 2) порушити перед генералом Денікіним клопотання щодо надання Київському міському самоврядуванню права утримувати своїм коштом такі заклади» [2, с. 131-132].

Для української преси та взагалі друкованого слова Добрармія не чинила серйозних перешкод. Періодичні видання лише мали пройти обов'язкову реєстрацію та підлягали цензурі. Ці заходи були спричинені військовим станом, що зберігався у більшості українських міст. Проте денікінську цензуру навряд чи можна назвати драконівською, принаймні на початковому етапі панування білих. Заборонялася, як правило, тільки інформація, що могла бути військового характеру, а також відверта антиурядова чи антидержавна пропаганда. Деякі українські газети існували відносно недовго, але в різний час їм все ж таки дозволили вийти друком. Так 3 вересня 1919 року була відновлена україномовна газета «Рада», редакцію якої очолювали А. Ніковський та С. Єфремов. Вже 12 вересня її видання та розповсюдження припинили за наказом київського губернатора В. Чернявського. Чиновники знайшли у матеріалах «Ради» небажаний «самостійницький напрям» [2, с. 125]. 10 вересня в Києві починає виходити нова громадсько-політична і літературна газета «Слово». З 14 вересня в Києві з'являється щоденна газета «Промінь», з кінця жовтня кияни отримали змогу читати український тижневик «Кооперативне слово». Під час денікінського панування в Києві виходили друком нові випуски літературно-публіцистичних часописів «Україна», «Літературно-науковий вісник», «Книгаря», «Наше минуле» [2, с. 125]. У Полтаві виходили український щотижневий часопис «Робітник» і газети «Рідна справа» та «Рідне слово», у Харкові – газета «Гасло» [20, с. 3]. У Катеринославі місцевий Союз споживчих товариств видавав україномовний часопис «Споживач», а гурток

українських письменників готував збірку «Січ», також були подані на реєстрацію до губернатора газети «Хвиля» та «Український голос», але результати цього клопотання, на жаль, невідомі [25, с.4].

Українську літературу та пресу можна було придбати у численних українських книгарнях міста Києва. Серед них слід виокремити такі: Книгарня товариства «Друкарь» (вул. Хрещатик, 50), Книгарня Череповського (вул. Фундукліївська, 4), книгарня «Час» (вул. Фундукліївська, 24, Володимирська, 53), Книгарня «Дзвін» (вул. Володимирська, 46), Книгарня «Українська республіка» (вул. Фундукліївська, 19), Книгарня «Освіта» (вул. Володимирська, 33), Робітнича книгарня (вул. Володимирська, 16), Український фотографічний склад (вул. Прорізна, 28) тощо [24, с. 1].

Серед відверто недружніх дій денікінської влади щодо українського слова можна назвати заборону окремих видань та вилучення з обігу певних книжок. Так, наприклад, створена у Києві комісія Б. Будиловича наклала заборону на 70 назв українських книжок. Їх потрібно було вилучити з крамниць та бібліотек за «протидержавний зміст» [2, с. 124-125]. Ця акція стала частиною інформаційної війни між білим Півднем Росії та УНР, чий міністр освіти Н. Григорієв наприкінці вересня 1919 року наказав вилучити з обігу на всій території, що контролювали війська С. Петлюри, понад 44 найменування книжок, які він оголосив «антиукраїнськими» [51, с. 2]. Також інколи траплялися випадки, коли представники нової влади здійснювали спроби тиску на українські книгарні. Варто згадати намагання закрити книгарню «Київської старовини» невідомими людьми, які назвалися членами комісії Б. Будиловича й стверджували також, що вони є співробітниками ОСВАґу (*Білогвардійський відділ пропаганди – В. П.*). Непрошені гості, не надаючи жодного документального підтвердження власних повноважень, шукали в книгарні більшовицьку та «антидержавну» літературу. Внаслідок цього в книгарні було здійснено справжній погром, за який ніхто, звісно, не відповів. До речі, сам Б. Будилович, який очолював «Комісію для збирання військово-історичних матеріалів Визвольної війни проти більшовиків», зовсім не соромився своєї діяльності. Він повідомив представників української громади Києва, що буде перевірено всі національні книгарні й особливо «шкідливі» видання підлягатимуть вилученню, як це вже сталося, наприклад, у Полтаві [19, с.1; 39, с.2]. Загалом у провінційних містах, на відміну від Києва, українські книгарні та бібліотеки перебували у більшій небезпеці. Так, наприклад, Г. Гордієнко згадує, як в Олександрівську одну з військових частин добровольців було розквартировано у приміщенні «Народного дому», де раніше розміщувалася бібліотека місцевої «Просвіти». «Вояки шафи порозбивали, – пише мемуарист, – книги понищили, потоптали, попалили. З великим ризиком сторож «Народного дому» Хомаза... трохи врятував тих книг, які він брав мов би також палити, бож у ті роки з паливом була вічна біда!» [4, с.206].

Українське слово лунало в цей час і з театральної сцени. Українське театральне життя, звичайно, не стало таким активним, як за часів УНР та Української Держави, проте порівняно з більшовицьким періодом воно значно поживалося. В усякому разі біла влада не заборонила роботу українських театрів, як від неї очікували. Більше того, у кожному з обласних центрів на постійній чи тимчасовій основі діяли театральні колективи, що ставили українські п'єси. У Києві в Троїцькому народному домі (вул. Велика Васильківська, 51) виступала українська трупа, у складі якої грала знаменита актриса М. Заньковецька. В їхньому репертуарі були такі вистави, як «Чумаки», «Степовий гість», «Зимовий вечір», «Пошились у дурні». У приміщенні Другого міського театру (вул. Олександрівська, 12) працювало Товариство українських артистів. Там у вересні 1919 року ставили п'єси «Нещасне кохання», «Бондарівна», «Вій», «Циганка Аза», «Хмара», «Шельменко-денщик», «Вечорниці», «За двома зайцями», «Ой, не ходи, Грицю» [6, с.1; 22, с.1; 23, с.1].

В Одесі з вересня й до кінця листопада 1919 року діяв Вільний український театр (вул. Скобелівська, 55), де «малоросійська трупа» ставила такі вистави, як «Дорогою ціною», «Дай серцю волю, заведе у неволю», «Невільник», «Пошились у дурні», «За двома зайцями»,

«Вихрест», «Вій», «Мазепа». А постановка за п'єсою Володимира Винниченка «Брехня» навіть отримала схвальні рецензії у місцевій пресі [33-38].

У харківському Большому театрі (колишній Міссурі) з 21 вересня по 13 жовтня йшли вистави популярної української трупи під керівництвом Д. Гайдамаки. Цей великий колектив, що складався з 60 артистів, відвідав Харків у межах великого гастрольного туру містами так званої Південної Росії. Прибула трупа з Ростова й потім вирушила до Києва. На харківській сцені були поставлені п'єси М. Кропивницького «Зайдиголова» та «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», драма М. Старицького «Циганка Аза», а також оперета «Вій» і комічна постановка «Запорізький козак». Окрім самого Дмитра Гайдамаки, у виставах були задіяні такі видатні українські актори, як Юлія Шостаківська та Леонід Манько. Як писала харківська преса, гастролі українського театру Д. Гайдамаки збудили значний інтерес у містян, а всі вистави мали неабиякий успіх серед глядачів [41-45].

Серед публічних заходів, що проводили українські громади у великих містах ЗСПР, можна виокремити урочистості з нагоди ювілею І. Котляревського, що на початку вересня 1919 року відбулися в Полтаві. Як писала в ті дні газета «Рада»: «Понад 20-тисячний натовп народу оточував могилу: в огорожі були депутації і національний хор; за огорою з трьох боків школи на чолі з гімназією і школою І. Котляревського, «Просвіти» Полтави й найближчих околиць, з четвертого – українські громадські установи, кооперативні й професійні організації, спілки... По панахиді сказав коротку промову-привітання старий славетний письменник Панас Мирний... По скінченні панахиди коло першої години дня, похід з національним хором в голові рушив по Кобеляцькій вулиці до пам'ятника Ів. Котляревському на бульварі його імені... Одноставно й односередньо лився спів патріотичних пісень, національного гімну,.. і з непердаваемою однодушністю стрічалися оваціями українські національні прапори, по заборонені адміністрацією, що час від часу високо підносилися в голові походу...» [32, с. 2]. Слід відзначити, що напередодні святкування ювілею великого поета денікінська контррозвідка заарештувала в Полтаві трьох місцевих українських активістів: Григорія Ващенко, Івана Чаленка та Івана Прийму [31, с.27]. Утім, під час самих урочистостей, попри відверту політизацію свята, влада не чинила жодних перешкод українській громаді.

Якщо говорити про вивіски, написані українською мовою, то трапилося кілька прикрих випадків, коли білогвардійці намагалися їх зняти. Зазвичай це відбувалося під час захоплення міста передовими загонами Добармії. Так сталося, наприклад, в Олександрівську Катеринославської губернії. Як згадує один із очевидців тих подій: «Весело, галасливо було, аж поки якийсь із кольорової гвардії не побачив над дверима «Союзбанку» вивіску з написом єдиним тільки словом «Союзбанк». Але те слово було написане золотими буквами на вивісці, яка по діагоналі чотирикутника була розмальована прегарною блакитною і жовтою фарбами! Як побачив її кольоровий гвардієць в потертій старій червоній гусарській уніформі, то просто тобі як сказився! Щось такого сталося, мов би бикові на стадіоні в Іспанії показали червону плахту! Дамам в його оточенні він пообіцяв відразу ж знищити те «мазепинство»! Вони ще жили старими критеріями, надто глибоко сидів в них Пушкін! Де не взялася драбина, якийсь услужливий дядя з двірників, припікав її! Так і пригадалося, як якась смиренна бабця підкинула дровець у вогнище, на якому догоряв Ян Гус. Гусарин у червоному виліз на драбину і своєю власною шаблею порубав, понищив вивіску. Маса присутніх плескала йому «браво», а він потім цілував дамам ручки! Хтось із присутніх звернув увагу, що така жовто-блакитна вивіска є ще на книгарні з написом «Книгарня Великий Луг Запорозький» на Олександрівській вулиці... Менша частина з присутніх пішла й туди, пішов за ними і я. Там уже вивіска була знищена з меншою парадною, бо було менше дам!» [4, с.205-206].

У перші дні після захоплення Полтави денікінці так само зривали вивіски, написані, як вони казали, «галичанською мовою» [31, с.21]. Як зазначав у своєму щоденнику письменник В. Короленко: «22 липня (4 серпня) 1919 року. Переслідування «українства» під

тими самими впливами здичавілих виконавців приймає безглузді форми, в земстві вже чули, як папери українською мовою викликали зауваження: «Що це за собача мова» ... У першому ж наказі (надрукованому ще в Костянтинограді) вимагають знищити всі вивіски галицькою мовою. Під час прийому у Штакельберга я звернув його увагу на цей вислів і на те, який образливий зміст у ньому міститься. Українська мова, без сумніву, існує, нею розмовляють мільйони людей, і не можна забороняти її на Україні. Він подякував і обіцяв, що знищення вивісок не буде. Але воно все-таки було ... Здається, тепер припинено. 23 липня (5серпня) 1919 року. Саме сьогодні надруковано наказ Кононовича (коменданта міста), що забороняє самовільне зняття вивісок, яке «помічали в останні дні», і попереджає, що всі, помічені у прояві таких шовіністичних явищ, будуть притягнуті до суворої відповідальності» [11, с. 234-235]. Схожий інцидент трапився у перші дні по захопленню Києва, коли один із офіцерів порадив вокзальним службовцям змінити українську вивіску на російську та повісити над нею триколовий прапор заради уникнення інцидентів із переїзжними військовими [50, с. 2]. Ще був більш кричущий випадок, пов'язаний з приміщенням Української академії наук, з якої вночі кілька офіцерів збили вивіску [14, с.32].

Слід відзначити, що організованої заміни українських вивісок на російські не проводили, хоча до цього й закликали добровольців редактор «Киевлянина» В. Шульгін та начальник Київського бюро Відділу пропаганди О. Савенко. Більш того, подібну ідею зовсім не підтримали можновладці. Генерал А. Драгомиров, наприклад, у приватному листі до А. Денікіна засуджував радикалізм засновників Позапартійного російського блоку: «Не переносять самого слова «українці» та, щоб вирвати його разом із корінням, вимагають найрішучішої боротьби, аж до насильницького перефарбування магазинних вивісок. Шульгін сам собою ще є прийнятним і поміркованим, але Савенко – це якийсь обмежений фанатик ідеї, який не здатний зрозуміти жодної іншої точки зору, окрім своєї» [29, с.177]. Член Особливої Ради В. Степанов під час своєї бесіди з журналістами також наполягав на тому, що: «Ніхто не збирається замазувати й вивісок, написаних малоросійською мовою. Менше за все ми схожі та будемо діяти як петлюрівські шовіністи» [26, с. 3]. До речі, білогвардійці відновили на будівлі Педагогічного музею, де свого часу засідала Центральна Рада, напис «На благое просвещение русского народа», знятий за часів УНР [18, с. 2].

Отже, аналізовані джерела дозволяють зробити висновок, що денікінська влада все ж таки залишала можливість для функціонування української мови в багатьох сферах суспільного життя. Українська мова позбулася статусу державної, проте збереглася у культурно-освітньому просторі, де була представлена навіть на більш високому рівні, ніж у дореволюційні часи. Тому говорити про мовну політику денікінського режиму як про чорносотенну, на наш погляд, немає серйозних підстав. При цьому слід підкреслити, що для значної частини білогвардійців були типовими радикальні погляди та вчинки, які часто призводили до ексцесів із мирним населенням і навіть до численних військових злочинів.

Література

1. Беседа с ген. Драгомировым // Новая Россия. – 1919 – 4 октября.
2. Бойко О.Д. Нариси життя Києва. 1919 рік: політика і повсякденність. / О. Д. Бойко – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 143 с.
3. В городской комиссии по народному образованию // Южный край. – 1919 – 12 октября – С.3.
4. Гордієнко Г. Під щитом Марса (спогади) Т.1. / Г. Гордієнко. – Філадельфія, Б.в., 1976 – 368 с.
5. Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т. 2. / Под ред. С.М. Королевского. – К.: Наукова думка, 1962 – 917 с.
6. Другий міський театр //Рада. – 1919 – 4 (17) вересня – С. 4.

7. Жизнь школы // Родина. – 1919 – 24 сентября – С.7.
8. Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами На Юге России А. И. Деникине / Под ред. Б. Додонова и С. Мироненко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) – 1000с.
9. К населению Малороссии // Киевлянин. – 1919 – 21 августа – С.1.
10. К населению Малороссии // Новая Россия. – 1919 – 14 сентября – С.1.
11. Короленко В. Г. Дневник. Письма. 1917 – 1921. – М.: Советский писатель, 2001 – 544с.
12. Корсак В. У белых // Юность. – 1990 – №10 – С. 62-73.
13. Малорусский язык в школах // Новая Россия. – 1919 – 24 сентября – С.3.
14. Маньківська Т.О. Антиукраїнська політика денікінського режиму в Україні (червень – грудень 1919 року) // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : "Історія та географія". – 2010. – Вип. 38. – С. 30-33.
15. Мельник Е. М. Українська національна школа в період денікінської навали у вересні-грудні 1919 р. (до історії Товариства шкільної освіти) / Е. М. Мельник // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: [зб. статей]. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 187-204.
16. Мельник Е. М. Боротьба Всеукраїнської учительської спілки за збереження національної школи в часи денікінщини / Е. М. Мельник // Історичний журнал. – К., 2005. – № 6 (25). – С. 83-89.
17. Мельник Е. М. Боротьба громадських організацій в Україні за збереження української національної школи в період денікінщини (вересень – грудень 1919 р.) / Е. М. Мельник // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 2008. – Вип. 1. – С. 201-229.
18. На благое просвещение руського народа // Рада. – 1919 – 7 вересня – С.2.
19. Наскок на книгу // Рада. – 1919 – 10 вересня – С.1.
20. Нові українські газети // Рада. – 1919 – 10 вересня – С.3.
21. Об учебных заведениях с преподаванием малорусского языка // Киевская жизнь. – 1919 – 29 августа – С. 1.
22. Оголошення // Рада. – 1919 – 7 вересня – С.1.
23. Оголошення // Рада. – 1919 – 11 вересня – С.1.
24. Од контори // Рада. – 1919 – 7 вересня – С. 1.
25. Поліщук В. Життя в Катеринославі / В. Поліщук // Рада. – 1919 – 11 вересня – С.4.
26. Положение России. Беседа с членом особого совещания В.А. Степановым // Родина. – 1 октября – С. 3.
27. Преподавание на украинском языке // Киевлянин. – 1919 – 1 сентября – С. 2.
28. Приказ об украинских гимназиях // Сын Отечества. – 1919 – 13 ноября – С. 3.
29. Пученков А. С. Национальная политика генерала Деникина. /А. С. Пученков. – СПб.: Полтораки, 2012 – 338с.
30. Разъяснение об украинской школе // Новая Россия. – 1919 – 29 сентября – С.3.
31. Ревегук В., Кочерга Н. В.Г. Короленко. Громадська діяльність письменника (1917 – 1919 рр.) / В. Ревегук, Н. Кочерга. – Полтава: Дивосвіт, 2014 – 135с.
32. Свято І. Котляревського у Полтаві // Рада – 1919 – 7 вересня – С.2.
33. Сегодня в театрах // Сын Отечества. – 1919 – 4 октября – С.4.
34. Сегодня в театрах // Сын Отечества. – 1919 – 8 октября – С.4.
35. Сегодня в театрах // Сын Отечества. – 1919 – 14 октября – С.4.
36. Сегодня в театрах // Сын Отечества. – 1919 – 18 октября – С.4.
37. Сегодня в театрах // Сын Отечества. – 1919 – 19 октября – С.4.
38. Сегодня в театрах // Сын Отечества. – 1919 – 23 октября – С.4.
39. Справа з «Книгоспілкою» // Рада. – 1919 – 8 вересня – С.2.

40. Супруненко М.І. Національний гніт і нищення української культури в часи денікінщини // Наукові записки Академії Наук УРСР. Інститут історії та археології. – К., 1946. – Кн. II – С. 124-130.
41. Театр // Южный край. – 1919 – 25 сентября – С. 4.
42. Театр // Южный край. – 1919 – 28 сентября – С. 4.
43. Театр // Южный край. – 1919 – 1 октября – С. 4.
44. Театр // Южный край. – 1919 – 13 октября – С. 3.
45. Театр и музыка. Хроника театров // Родина. – 1919 – 17 сентября – С.6.
46. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський регіон в контексті національної політики уряду генерала Денікіна / Г.Ф. Турченко // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 56, Т. 2. – С. 163-170.
47. Турченко Г. Ф., Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кін. ХІХ ст. – 1921 р.). / Г. Ф. Турченко, Ф. Г. Турченко. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.
48. Украинские школы // Одесский листок. – 1919 – 30 октября – С.4.
49. Украинский язык // Родина. – 1919 – 13 сентября – С.3.
50. Українські вивіски // Рада. – 1919 – 6 (19) вересня – С.2.
51. Циркуляр українського міністра народного просвіщення // Южный край. – 1919 – 28 сентября – С.2.
52. Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919-1920. Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1963 – 166с.
53. Шульгин В. Програма декларація клубу прогрессивных русских националистов // Киевлянин. – 1917 – 6 мая – С.1.